

K OTÁZCE UTVÁŘENÍ VZTAHU PRÁVA, MORÁLKY A NÁBOŽENSTVÍ OD MINULOSTI K DNEŠKU

PAVEL MARŠÁLEK

I

Lidská společnost, k tomu aby fungovala, se neobejde bez celé řady regulačních mechanismů.¹ Jejich posláním je řešit kolize vyplývající z rozdílných potřeb a zájmů jednotlivců a vnášet do ní nezbytný řád. Jen tak lze zajistit její reprodukci a zabránit entropii, k níž společenský život přirozeně tenduje.²

Mezi nejvýznamnější regulační mechanismy patří především normativní systémy. Ty můžeme definovat jako soubory norem formalizovaných nebo zcela neformálních, jimž přísluší různý stupeň obecnosti a jež působí ve směru udržování společenské konformity, popř. i k prosazování některých dalších z hlediska společnosti či individua významných hodnot, resp. jiných účelů.³

Normativních systémů existuje ve společnosti celá řada. Navzájem se liší hlavně tím, jaký úkol ve společenském životě plní, dále okruhem společenských vztahů, které regulují (z toho je odvoditelná míra jejich důležitosti), a také – jak ještě ukážeme jinde – druhem používaných sankcí.⁴ Dělí se jednak na ty, které mají hodnotový význam (právo, morálka /mravnost/, náboženství, politické normy atd.), a pak takové, které jsou „technického“ charakteru (např. technické normy, pravopisná pravidla, též soubory norem upravujících některé obřady či rituály ap.).⁵

Nejvýznamnější, resp. hlavní normativní systémy jsou ve společnosti tři: právo, morálka a náboženství. Ty díky svému charakteru a působení zaujímají mezi těmito systémy zcela zvláštní místo. Od ostatních regulačních mechanismů se pak liší svoji normativní povahou, komplexností, s níž si podrobují chování člověka, a také samozřejmě svým univerzálním dopadem. Zvláštní přitom je, že přes tyto substanciální rozdíly od nich nejsou zcela odděleny (zejména proto, že vyrůstají na nižších formách společenské regulace, jakými jsou např. mravy).⁶

¹ K jejich klasifikaci viz např. Večeřa, M. – Urbanová, M.: *Základy sociologie práva*. Brno 1996, str. 97 an.

² Knapp, V.: *Teorie práva*. Praha 1995, str. 29 an.

³ Srov. Slunéčková, J.: *Neprávní normativní systémy a socialistické právo*. AUC – Iuridica XXIX, Praha 1978, str. 9. Jsou to podle ní „ty formy společenského vědomí, které obsahují nejen implicitně, ale i explicitně pravidla lidského chování a jednání, příkazy, zákazy, meze a ideové podněty určité lidské činnosti“, jež stimulují a regulují chování lidí v podobě obecně platných (závazných) norem. Z nedávné doby pak máme výměr V. Knappa (*Teorie práva*, str. 39), který za ně považuje „otevřené dynamické a cílené regulační systémy skládající se ze společenských norem jakožto příkazů, zákazů a dovolení“. Obě tyto definice nejsou příliš zdařilé a první z nich nese ještě navíc známky ideologické indoktrinace.

⁴ Večeřa, Urbanová, uv. dílo, str. 97.

⁵ Gerloch, A.: *Teorie práva*. Dobrá Voda 2001, str. 24.

⁶ *Velký sociologický slovník*. 1. sv. Praha 1996, str. 648 aj.

Vztah normativních systémů se v průběhu staletí měnil a nikdy nebyl traktován jednoznačně – spíše naopak vyvolával četné spory.⁷ Ne náhodou proto kupř. R. von Ihering kdysi prohlásil, že poměr práva a morálky je „mysem Horn“ právní filozofie. Tento jeho závěr lze zobecnit – platí o celém tomto tématu.⁸ A tak dokonalá shoda vládne vlastně pouze v tom, že každý z těchto normativních systémů představuje významný „řádivý činitel“⁹ garantující zachování společenské homeostázy jako nejdůležitějšího předpokladu trvání společnosti, jakož i jejího dalšího rozvoje, a že se jejich působení do značné míry prolíná.

Nicméně setrvat pouze na tomto závěru by znamenalo celou problematiku, zahrnující řadu dílčích otázek, na něž je často nemožné dát obecně akceptovatelnou odpověď, velmi zjednodušit. Tomu se právě pokouším ve svém příspěvku mapujícím hlavně vývojové proměny vztahu normativních systémů od minulosti až k dnešku předejít.

II

Protože předmětem sporů nebyl jen vztah jednotlivých normativních systémů, ale vůbec jejich vymezení a nadto často docházelo k mnoha nepřesnostem způsobeným nedostatečným rozlišováním pojmů, věnujme se nejprve tomuto problému. Začneme právem.

Od časů římské jurisprudence vzniklo nesčetné množství definic snažících se postihnout podstatu práva a jeho funkce ve společnosti.¹⁰ Při těchto pokusech se střetávalo několik rozdílných představ, které do tohoto pojmu vkládalo obecné povědomí a jen málo kompatibilní přístupy různých právně teoretických škol. Základní motivy se objevily tři nebo čtyři: nejprve – již v antice – bylo právo pojímáno jako spravedlnost či „přirozený“ řád lidského soužití, poté (po vítězství státního absolutismu na prahu novověku) bylo ztotožňováno s normami vydanými státem, garantovanými státním donucením, a nejnověji (od 19. a zejména ve 20. století) začalo být chápáno jako fungující sociální systém.¹¹

I když se shody na toto téma dosáhnout nepodařilo a problém zůstane zřejmě i nadále nevyřešen,¹² je nesporné, že právo na jedné straně vystupuje jako svrchovaný, objektivně platný a podle svých vnitřních zákonitostí se vyvíjející formalizovaný systém norem¹³ a na straně druhé představuje významný sociální činitel: zajišťuje totiž vytyčením mezí individuální svobody pokud možno bezkonfliktní chod společnosti a procesů v ní probíhajících.¹⁴ Tato dualita mezi jeho normativním a reálným (resp.

⁷ Viz Lang, W.: *Právo i moralność*. Warszawa 1989, str. 7 an., z české literatury pak Chalupný, E.: *Sociologie a filosofie práva a mravnosti I*. Praha 1929, str. 162 an.

⁸ Citováno podle Burda, J.: *Existenciální a normativní povaha právníckého myšlení*. Praha 1947, str. 116.

⁹ Bláha, I. A.: *Sociologie*. Praha 1968, str. 247 an.

¹⁰ K tomu např. Knapp, *Teorie práva*, str. 40 an.

¹¹ Neubauer, Z.: *Státověda a teorie politiky*. Praha 1947, str. 47.

¹² Srov. Veverka, V. – Boguszak, J. – Čapek, J.: *Základy teorie práva a právní filozofie*. Praha 1996, str. 266 an. Někteří autoři v reakci na to dokonce rezignují na hledání podstaty práva a zpochybňují i smysluplnost otázky „co je právo“ jako čirý „ontologismus“ – podrobněji Rychlý, T.: *Právní normy a společenská praxe*. PNPPV č. 25, Praha 1998, str. 9–10.

¹³ Příbáň, J.: *Sociologie práva*. Praha 1996, str. 15.

¹⁴ O tom blíže – Gerloch, A.: *Záměrnost a spontánnost v působení práva*. In: Právnická fakulta UK 1348–1998. Praha 1998, str. 182–183.

faktickým) obsahem, působící neustálé napětí, je pro jeho charakteristiku do značné míry určující.¹⁵

Také na otázku co je morálka a náboženství, můžeme nalézt nejrůznější odpovědi. Množství literatury, pokoušející se vyřešit tento problém, nabízí různorodá, většinou nikdy plně vyhovující řešení, jejichž charakter a kvalita se vždy odvíjí od světonázorové orientace, přístupu a erudice autora, popř. i od doby, ve které žil. Proto i koncepce, kterou předkládám, si nečiní nárok na absolutní platnost, neboť je jen jednou z mnoha.

Morálka (mravnost) je proměnlivý, historicky a kulturně podmíněný neformalizovaný soubor norem (tj. pravidel chování), z velké části vzniklých jako obyčej, vyjadřujících, co je ve společnosti považováno za dobré, a korigujících v tomto směru chování člověka. Tyto normy jsou společností uznávány za závazné a jejich zachovávání jednotlivci je garantováno společenským tlakem (působením veřejného mínění) nebo (i bez něho, zcela samostatně) svědomím člověka (tento normativní systém tedy spočívá nejen na vnějším donucení, ale i na vnitřní sankci).¹⁶

Morálku je třeba odlišit jednak od mravů a dále od tzv. etikety. Mravy mají charakter jakýchsi skupinových návyků lišících se podle země, kraje a národů (popř. i sociálních skupin), které regulují chování v určité oblasti společenského života. Jsou to vzorce chování, jejichž nerespektování není sankcionováno tak přísně jako nedodržení morálních norem: člověk, který se takto zachová, není považován za špatného, zlého, ale jen za směšného nebo za podivného.¹⁷ Etiketa je pak souborem pravidel společenského vystupování při různých příležitostech (společenských povinnostech,

¹⁵ Podrobně – Příbáň, *Sociologie práva*, str. 15 an.

¹⁶ K tomu viz např. *Filosofický slovník*. Olomouc 1995, str. 277 a 279, dále též Durozoi, G. – Roussel, A.: *Filosofický slovník*. Praha 1994, str. 189 – uvedené definice (a tak tomu je i u jiných autorů) se liší svojí šíří – v prvním slovníku jsou pod tento pojem zahrnuty i hodnotící soudy, zvyky, názory, ideály, pravidla a instituce (v *Teorii práva* z pera J. Harvána a kol., vydané v Brně 1998, na str. 25 k nim ještě přiřazují mravní ideje, postoje a obyčej), zatímco v druhém slovníku nalezneme užší pojetí, které zastávám i já. Často také není kladeno rovnítko mezi morálkou a mravností: někteří autoři chápou morálku jako normy a mravnost jako úroveň jejich zachovávání ve společnosti; rozdíl mezi nimi bývá vykládán i tak, že mravnosti odporující jednání nemusí být vždy nutně nemorální (to proto, že mravnost narodil od morálky podle nich nemusí být kotvena a reflektována svědomím). Pravda je, že termín mravnost se vyskytuje převážně ve starší literatuře a má výraznější hodnotící a výchovný podtext (*Velký sociologický slovník*. I. sv., str. 648). Ještě zbývá dodat, že pojem morálka bývá někdy nesprávně zaměňován s pojmem etika, tj. s termínem, který je běžně užíván (vedle dalších – např. praktická filozofie) k označení vědy o morálce (srov. Bláha, I. A.: *Ethika jako věda*. Místo a rok vydání chybí – zřejmě Brno 1991, str. 7 a Tvrďý, J.: *Systematický úvod do filozofie*. Bratislava 1937, str. 75–76).

¹⁷ O tom blíže – viz Krejčí, F.: *Positivní etika*. Praha 1922, str. 66–67, vymezující mrav jako „určitý způsob jednání za určitých okolností“, vyznačující se pravidelností, vlastně „obyčej jistého druhu“, z jehož dodržování však nemůžeme usuzovat na mravní vyspělost toho, kdo se v souladu s ním chová, a Machotka, O.: *Mravní problém ve světle sociologie*. Praha 1927, str. 40 a 156 an., který poukazuje na nejednotnost výměrného pojmu mravů. Ta ostatně přetrvává až do dnešních dnů (pokud ovšem není tento termín vůbec odmítnut jako něco, čemu přísluší spíše literární než vědecká relevance) a situaci navíc ještě komplikuje i ne zcela ustálený jazykový úzus: na jedné straně bývají mravy ztotožňovány s morálkou jako synonyma (i když se od ní liší převážně vnějším charakterem norem a regulace chování) a na druhé straně se tohoto termínu používá ve stejných souvislostech a k označení téhož jako pojmy zvyklost, obyčej a někdy zvyk (nehledě na to, že i tady jsou patrné některé ne nepodstatné rozdíly – např. obyčej mají dílčí zatímco mravy komplexnější povahu, dále mravy, vznikající teprve na jejich základe, již vykazují jistou vazbu k hodnotám a podléhají přísnější sociální kontrole, zvyk pak bývá vztahován rovněž k individuálnímu jednání). Ke vzájemným relacím mezi těmito kategoriemi – Kánský, J. – Machovec, M. – Marušiak, M.: *Morálka dnes a zajtra*. Bratislava 1963, str. 16–17 a *Velký sociologický slovník*, I. sv. – str. 648 an. a 653 an., 2. sv. (vydaný také v Praze r. 1996), str. 1452 an.

obřadech atd.), které se vůbec neobracejí ke svědomí člověka, ale pouze velí chovat se přiměřeně dané situaci.¹⁸

Náboženství není jen čistě normativním systémem. Jedná se spíše o společenský fenomén, existující v dějinách i v současnosti v nepřeberném množství konkrétních forem (což nesmírně komplikuje jakékoli pokusy o jeho definici), který má – s výjimkou těch nejprimitivnějších kultů – pravidelně tři složky: dogmatiku, liturgii a etiku. Vyznačuje se rozeznáváním nadpřirozena (posvátna) v nejrůznější podobě, na němž je člověk závislý, resp. jemu podřízený, a sféry světské (profánní).¹⁹ O jeho původu bylo vytvořeno několik vzájemně si odporujících teorií a také jeho funkce ve společnosti jsou předmětem diskuzí.²⁰ Nesporné je pouze, že je dodnes neustále se vyvíjející, živou silou se značným dopadem na morální stav společnosti některých zemí.

III

Po tomto úvodu již můžeme přistoupit k vlastnímu tématu. Zajímat nás budou především proměny vztahu práva k ostatním normativním systémům.

Samotný vznik práva, morálky a náboženství je z velké části zahalen tajemstvím, protože k němu došlo v temném dávnověku, v prvopočátcích společenského života. Předpokládá se, že tyto normativní systémy kdysi tvořily jakýsi „prařád“, z něhož teprve postupně povstaly.²¹

Avšak ani po této prvotní diferenciaci nebylo právo od morálky a náboženství zcela odděleno. I poté, tj. v zárodečných stádiích vývoje lidské civilizace, bylo patrné smíšení práva s oběma těmito systémy nebo převážně jen s jedním z nich (typicky: na jedné straně Řecko, kde právo nebylo zřetelně odlišeno od spravedlnosti,²² a naproti tomu židovská oblast, kde byla boží příkázání obsažená v Desateru zároveň nejvyššími právními normami²³).

Nejinak tomu bylo ve starověkém Římu, organizovaném od počátku na náboženském podkladě (např. král byl současně veleknězem a totéž postavení měl *pater familias* v rodině) s veřejným i soukromým životem prodchnutým náboženským duchem,²⁴ kde bylo právo (*ius*) pojímáno jako *ars aequi et boni* (umění spravedlivého a dobrého) a kde se jako základní životní pravidlo uplatňovala maxima *honeste vivere, alterum non*

¹⁸ Kánský a kol., uv. dílo, str. 17.

¹⁹ Viz Tvrdý, J.: *Filosofie náboženství*. Brno 1921, str. 69 an., moderní zpracování této problematiky – Horyna, B.: *Úvod do religionistiky*. Praha 1994, str. 18 an.

²⁰ Důkladně k tomu – Bahounek, T.: *Filosofie náboženství*. Olomouc 1992.

²¹ Bláha, I. A.: *Filosofie mravnosti*. Brno 1922, str. 11. Srov. ale Mácha, K. – Marušiak, M.: *Etika a dnešek*. Praha 1960, str. 33–34.

²² Výrazy *diké* a *dikaion* zde znamenaly jak právo, tak spravedlnost – viz Knapp, *Teorie práva*, str. 46. Blíže pak – Tomsa, B.: *Idea spravedlnosti a práva v řecké filosofii*. Bratislava 1923. Ten poukazuje také na to, že nejužší vztah práva a spravedlnosti vyjadřovala i řecká mytologie. V ní byla bohyně spravedlnosti (Diké) sestrou bohyně zákonného řádu (Eunomia).

²³ Viz např. Janet, P.: *Dějiny vědy politické I*, Praha 1896, str. 13 an. Dále – Tretera, J. R.: *Synagoga a církev kdysi a dnes I*. Praha 1994, str. 26 an.

²⁴ K tomu – Kubelka, V.: *Římské realie a literatura*. Prostějov 1927, str. 101 an. Podrobněji – Skřejpek, M.: *Ius et religio. Právo a náboženství ve starověkém Římě*. Pelhřimov 1999, str. 7 an.

laedere, suum cuique tribuere (tzn. žít čestně, jinému neškodit a dávat každému, co mu náleží).²⁵

Toto úzké spojení práva, morálky a náboženství zůstalo zachováno i ve středověku, o co se zasloužilo hned několik skutečností. Předně se v souvislosti s prosazením křesťanství objevilo nové pojetí práva jako křesťanského řádu čili míru (*pax*)²⁶ a od 5. století téměř po tisíc let ovládlo náboženství nejen morálku, ale i veškerý společenský a duchovní život (právo a etika stejně jako všechno ostatní myšlení bylo tehdy vtěsnány do mohutné soustavy teologické).²⁷ Neméně významné pak bylo, že jako pramen práva převládlo právo obyčejové, což takřka úplně vylučovalo, aby se morální normy, vznikající vlastně obdobným způsobem, nějak podstatně odchylovaly od ustanovení právních.²⁸

Zárodky změn přineslo období renesance a reformace, během něhož se mnohé státy vymanily z područí římského papežství, sekularizace zasáhla právní a státní filozofii, jež byla dříve doménou scholastiky, a začalo se prosazovat přesvědčení, že stát i právo jsou dílem lidským.²⁹ Nicméně úzké sepětí práva a mravnosti (od antiky přes celý středověk bylo obecně uznáváno, že je právo minimem mravnosti a že stát má vést své obyvatelstvo k ctnosti) s nástupem racionalistické větve přirozenoprávní školy často ještě posílilo.³⁰

Další vývoj vztahu práva, morálky a náboženství ovlivnilo zformování absolutních monarchií. Pod dojmem vítězného tažení státního absolutismu se zvolna měnilo dosavadní paradigma pojmání práva, platit začalo Hobbesovo *auctoritas non veritas facit legem*, pojmy spravedlnosti a dobra z definic práva postupně zmizely.³¹ Normotvorba se s potlačením stavovství a upevněním panovnické moci stala výsostnou záležitostí státu (tím se přerušilo předchozí organické spojení práva a mravnosti),³² který i náboženství postavil zcela do svých služeb.³³ Mnozí z filozofů 18. století (Ch. Thomasius a zvláště I. Kant) pak za těchto poměrů zpochybnili dříve jednotně traktovaný vztah práva a mravnosti, poukázali na některé významné rozdíly mezi nimi (obracejí se k různým oblastem a uplatňují se v nich rozdílné principy – legalita proti moralitě).³⁴ To silně otrásl dosavadním přirozenoprávním pojetím, které právo a mravnost považovalo za prolínající se systémy, a byla připravena půda pro právní pozitivismus, který je měl od sebe zásadně oddělit (i když ani on úplně nepopřel vliv morálky na právo).³⁵

²⁵ Vančura, J.: *Úvod do studia soukromého práva římského I*, Praha 1923, str. 3–4.

²⁶ Kliment, J.: *Úvod do studia právního na podkladě historickém*. Praha 1932, str. 43 an.

²⁷ Bláha, *Sociologie*, str. 281 a Burda, uv. dílo, str. 46–47.

²⁸ Kliment, uv. dílo, str. 35 an., k tomu srov. Stieber, M.: *Dějiny soukromého práva v střední Evropě*. Praha 1930, str. 3.

²⁹ Zasloučené o tom – Komárková, B.: *Původ a význam lidských práv*. Affoltern am Albis 1986, str. 13 an.

³⁰ Viz Trakal, J.: *Hlavní směry novější právní a státní filosofie*. Praha 1885, str. 43–44 – ten hovoří přímo o „ethisaci práva“.

³¹ Srov. Höffding, H. – Král, J.: *Přehledné dějiny filosofie*. Praha 1947, str. 150–151.

³² Viz např. Kliment, uv. dílo, str. 38–39 a 49, dále též Hattenhauer, H.: *Evropské dějiny práva*. Praha 1998, str. 372 an. Odtud se odvíjí „odmítnutí nepozitivních zdrojů práva“, které je typické pro moderní dobu – k tomu srov. Znoj, M.: *Přednost práva před dobrem*. Právník č. 6/1995, str. 580 an.

³³ Důkladně Hobza, A.: *Poměr mezi státem a církví. Jeho vývoj a přítomný stav*. Praha 1919, str. 61 an. a Tretera, J. R.: *Konfesní právo a církevní právo*. Praha 1997, str. 78 an.

³⁴ K tomu Sláma, M.: *Úvod k dějinám filosofie práva*. Praha 1993, str. 87 an. Kromě toho I. Kant vyzdvižením požadavku autonomie člověka jako základního předpokladu morálního jednání vytvořil i podmínky pro to, aby byla z beder státu sejmuta tradičně mu přičítaná (a v jeho době potřebám absolutismu utilitárně přizpůsobená) odpovědnost za vedení občanů k ctnosti.

³⁵ Gerloch, *Záměrnost a spontánnost...*, str. 181. Srov. s rozbor J. Příbání v knize *Suverenita, právo a legitimita*. Praha 1997.

Po vítězství buržoazních revolucí, na prahu moderní společnosti, která vystřídala společnost tradiční,³⁶ došlo k dalším změnám, jež výrazně poznamenaly vztah práva k ostatním hlavním normativním systémům ve společnosti. Z požadavků přirozeného práva, pod jejichž praporem byly vedeny tyto revoluce, bylo pojednou právo pozitivní. Téměř výhradním pramenem práva se stal zákon jako projev vůle nového suveréna – lidu, zatímco právnímu obyčeji mělo napříště patřit ve sféře vnitrostátní jen velmi skromné místo.³⁷ Právní teorii ovládl právní pozitivismus s jeho snahou postavit mezi právo a mravnost z větší části neprostupnou zeď. Jeho metody dobře odrážely překonání duality mezi přirozeným a pozitivním právem a nejlépe odpovídaly novým společenským požadavkům (především potřebě zakotvit a stabilizovat výsledky revolučních změn, povýšených nyní na zákon).³⁸ To vše pak ještě více uvolnilo vztah práva k morálce, neboť je z velké části zbavilo organických základů, jimiž pro ně mravní zásady bezesporu byly, a učinilo je závislým na proměnách názorů třeba i jen s nepatrnou převahou vládnoucí většiny v zákonodárném sboru. Vedle toho doznal zásadních změn i vztah práva k náboženství. Díky rychle postupujícímu procesu sekularizace a uznání záležitostí víry za výhradně privátní sféru každého jedince, do níž by stát neměl zasahovat (*program laického státu*), se totiž také náboženství definitivně vydalo na samostatnou cestu, projevem čehož se stala odluka církve od státu v mnoha zemích a celkový úbytek věřících.³⁹ Relace obou těchto normativních systémů se tak v nově rodící společnosti měla utvářet na bázi divergence.⁴⁰

Všechny tyto změny se přitom odehrávaly na podkladě všeobecného prosazení osvícenského pojetí subjektivní svobody, a to jak v oblasti teorie, tak v reálném životě (šlo o *proces individualizace*). Myšlenkový odkaz J. J. Rousseaua, který teoreticky zdůvodnil princip intelektuální a morální autonomie člověka, I. Kantem následně přetvořený v princip mravního zákona a neredukovatelnosti člověka na pouhý prostředek,⁴¹ vedl nejen k uznání důstojnosti člověka, obhájení práv humanity, ale současně i k oddělení individua a občanské společnosti od státu. Myšlení a svědomí přešlo z domény státu do sféry individuální svobody (stát měl být nadále laický a také měl rezignovat na vedení občanů k ctnosti) a odpovídající legislativou zpětně měnilo charakter společnosti, státní moci a práva.⁴²

³⁶ K pojmu tradiční a moderní společnost – Keller, J.: *Úvod do sociologie*. Praha 1992, str. 10 an.

³⁷ Srov. Tilsch, E.: *Občanské právo. Část všeobecná*. Praha 1925, str. 50 an. Dále viz Sommer, O.: *Učebnice soukromého práva římského I*. Praha 1933, str. 10 an.

³⁸ Viz Boháčková, R.: *Dějiny právního myšlení*. Brno 1994, str. 75 an. Ještě je třeba dodat, že nástup právního pozitivismu byl velkým pokrokem. Bylo tomu tak proto, že vystoupil s kritikou spekulativních a metafyzických koncepcí a požadoval exaktní přístup k právu. Jeho slabiny – zejména to, že zaměnil kult práva za kult zákona a také prakticky ignoroval hodnotovou problematiku a vztah práva a společnosti – se měly ukázat později. Vedly nakonec k jeho krizi a částečnému překonání. Podrobněji k tomu Gerloch, *Teorie práva*, str. 226 a 231 an.)

³⁹ Srov. Ráček, B.: *Církevní dějiny*. Praha 1940, str. 575 an., jakož i jeho *Československé dějiny*. Praha 1948, str. 459 an.

⁴⁰ Je to patrné zvláště z toho, že právo dovolilo mnohé, co náboženství zakazuje nebo odmítá (např. rozvody, interrupce, někde i euthanasii ap.). K divergenci dochází i mezi morálkou a náboženstvím (míra toho však do značné míry závisí na druhu vyznání) – Večeřa, Urbanová, uv. dílo, str. 99.

⁴¹ Sobotka, M. – Znoj, M. – Moural, J.: *Dějiny novověké filosofie od Descarta po Hegela*. Praha 1993, str. 143 an. (autorem statí o I. Kantovi je M. Znoj). Srov. se stanoviskem J. Popelové v práci *Etika* (Praha 1962, str. 129 an. a 134 an.), která tvrdí, že požadavek, aby byl člověk vždy nazírán jako cíl a nikdy používán jen jako prostředek, je už postulát Rousseauův.

⁴² Srov. extrémní Hegelovu formuli „stát je skutečností mravní ideje“. Toto sepětí ruší čistý právní poziti-

Postupně se tak překonalo dosavadní feudální stavovské rozvrstvení společnosti, jakož i výsady privilegovaných vrstev, a nakonec všude vítězila občanská rovnost.⁴³ Také státní moci se dostalo pevnějších limitů, jež nacházely vyjádření v ústavách (*konstitutionalismus*).⁴⁴ Pryč byly časy absolutismu, kdy státní orgány mohly činit vše, co jim nebylo zakázáno. Zmizelo i později zastávané pojetí, že správním orgánům je dovoleno vše, co není vyhrazeno k úpravě zákonem. Zrodilo se a postupně převládlo stanovisko, že státní orgány mohou postupovat jen na základě a v mezích zákona (*secundum et intra legem*).⁴⁵ Do praxe tedy úspěšně pronikaly postuláty *teorie právního státu* (v angloamerickém typu právní kultury se prosadila doktrína vlády práva – *rule of law*).⁴⁶ Nezůstalo však jen u toho. Liberalismus přinesl požadavek *minimálního státu*, tedy státu, který stanoví pouze základní mantinely pro fungování společnosti a jinak se do života lidí podle zásady *laissez faire* nevměšuje.⁴⁷ To sféru individuální svobody ještě mnohonásobně rozšířilo a časem zaktualizovalo problém oprávněnosti působení morální iniciativy (světské i religijní) tam, kde subjektivní svoboda existenci právních tabu vyloučila.⁴⁸

Kromě toho vítězná tažení zahájila také *lidská práva*, která člověku – jak bylo obecně přijato – náleží již ze samotného titulu jeho lidství, jeho lidské důstojnosti. Byla nejprve garantována na ústavní úrovni a ve 20. století (po určitých nábězích ve století předcházejícím) i mezinárodním právem.⁴⁹ V souvislosti s rozvojem *demokracie* v západní Evropě a severní Americe po druhé světové válce se ponenáhlu stala z významného faktoru limitujícího státní moc skutečným etickým rámcem fungování moderní společnosti. Jejich úloha vzrostla natolik, že dnes tvoří samozřejmou součást slovníku moderní politiky, práva a morálky a s jejich etosem jsou zcela neodmyslitelně spojeny všechny hlavní normativní systémy ve společnosti existující.⁵⁰

Tyto trendy se neprosadily naráz a byly nuceny vzdorovat četným pokusům o návrat, jakým bylo např. období restaurace, které nastoupilo po porážce napoleonské Francie a trvalo až do revoluce z let 1848–1849.⁵¹ Svůj život musely uhájit i proti

vismus, a to ve prospěch státu jako jediného zdroje autority práva. Blíže – Šamalik, F.: *Právní pozitivismus v éře lidských práv*. Právník č. 6/1995, str. 549 an.

⁴³ O peripetích tohoto procesu blíže – zejména Ruggiero, G.: *Dějiny evropského liberalismu*. Praha 1929. Srov. se závěry L. T. Hobhouse v práci *Liberalism* vydané v Praze r. 1914.

⁴⁴ Blíže – Pavliček, V. a kol.: *Ústavní právo a státověda I*. Praha 1998, str. 159 an.

⁴⁵ Boguszak, J. – Čapek, J. – Gerloch, A.: *Teorie práva*. Praha 2001, str. 186 an. Dále viz též Merkl, A.: *Obecné právo správní I*. Praha – Brno 1931, str. 72 an.

⁴⁶ Soustavný výklad k tomu viz Gerloch, *Teorie práva*, str. 190 an., kde nalezneme i srovnání obou těchto doktrín. Srov. s názory H. Hattenhauera ve výše cit. práci, str. 549 an.

⁴⁷ Scruton, R.: *Slovník politického myšlení*. Brno 1999, str. 69 an.

⁴⁸ Viz Šamalik, F.: *Pojetí svobody v Listině a Ústavě České republiky*. In: *Právní principy*. Pelhřimov 1999, str. 125. Srov. též časté volání moralistů, náboženských myslitelů, ale i mnohých dalších, kteří vidí v mravní nebo náboženské obnově způsob, jak povznést člověka „od důmyslného sobectví k lásce, od rafinovaného zvířete k Bohu“ (Svoboda, E.: *Ethické a sociální základy práva občanského*. Praha, rok vydání neuveden, str. 16.).

⁴⁹ Holländer, P.: *Základy všeobecné státovědy*. Praha 1995, str. 60 an.

⁵⁰ Podrobně – Příbáň, J.: *Lidská práva, systém a dissens*. Lidská práva č. 2/2000, str. 3 an. Ideál humanity, s nímž jsou dnes spjaty hlavní normativní systémy, se projevuje zejména v tom, že předem vylučuje všechny normy, které jdou proti jeho duchu. Souhlas většiny nebo i celé společnosti s normou, která nerespektuje toto základní východisko, nemůže tento nedostatek zhojit.

⁵¹ Tureček, J.: *Právo, křivda a neprávo s hlediska dnešní doby*. Praha 1946, str. 14. Zajímavé je, že v některých zemích fungovala moderní společnost až do konce první světové války (a někde i po jejím skončení) pod feudální slupkou. Tak tomu bylo např. v Rakousku-Uhersku.

nástupu totalitních režimů ve 20. století (fašistických, nacistického a komunistických), pro něž vytvořilo dobré ideové základy již století předcházející (srov. dílo G. W. F. Hegela, K. Marxe, F. Nietzsche nebo rasových teoretiků, sociálních darwinistů atp.).⁵² a v něž vyústila krize epochy liberalismu (došlo zvláště k vyostření sociální otázky).⁵³ Zápás to nebyl rozhodně jednoduchý, neboť speciálně nacismus představoval doslova anticivilizační tažení, které bylo popřením veškerých dosavadních kulturních výdobytků a principů humanity.⁵⁴ Boj proti komunismu sice nebyl tolik krvavý, zato se – alespoň v Evropě – protáhl na několik desetiletí a skončil teprve totální erózí tohoto systému završenou jeho definitivním setřesením ve většinou pokojných revolucích r. 1989.⁵⁵

IV

Z toho, co bylo uvedeno, je zřejmé, že právo, morálka a náboženství měly – i vzhledem k tomu, že vyšly ze stejného základu – vždy velmi úzký vztah. Na tomto faktu nezměnil nic ani následný vývoj, během něhož se tyto normativní systémy od sebe co do obsahu a významu pro společenský život do značné míry vzdálily.⁵⁶

Když bychom měli sumárně charakterizovat jejich poměr tak, jak se utvářel v průběhu staletí, lze říci, že sice existovaly formálně odděleně, vedle sebe, ale zároveň se v různých dobách a zemích, v závislosti na konkrétních společenských podmínkách, více nebo méně prostupovaly, resp. překrývaly – a to z hlediska:

1. svého účelu (resp. funkce), jímž byla regulace společenského života⁵⁷
2. obsahového – právo vždy spočívalo na určitých morálních a v některých periodách i náboženských základech, popř. předepisovalo povinnosti morální nebo náboženské povahy, resp. na morální či náboženská pravidla odkazovalo⁵⁸
3. způsobu, kterým působily: všechny tyto systémy vzbuzovaly u lidí jakýsi pocit psychického nucení⁵⁹
4. garancí – např. světská moc po dlouhou dobu přejímala výkon církví uložených trestů⁶⁰.

Tyto relace, dané dlouhým historickým vývojem, však po zformování moderní společnosti zasáhly některé závažné změny, které je v mnoha směrech zásadním způsobem proměnily. Podívejme se tedy na jejich modifikace blíže.

⁵² Důkladně o tom Komárková, uv. dílo, str. 67 an.

⁵³ Srov. Beneš, E.: *Světová krise, kontinuita práva a nové právo revoluční*. Praha 1946, str. 12 an.

⁵⁴ Tamtéž, str. 127 an. Srov. Knapp, V.: *Problém nacistické právní filosofie*. Praha 1947. Reakce na nacismus, jeho praktiky a hrůzy druhé světové války byla proto po r. 1945 více než bouřlivá. Vedla především k renesanci přirozeného práva a lidských práv, dále pak k uznání kategorie nepromlčitelných zločinů a rovněž i k prosazení koncepce materiálního právního státu. Působila tedy mohutně ve směru výše zmíněných humanizačních trendů. K tomu např. – Holländer, P.: *Nástin filosofie práva. Úvahy strukturální*. Praha 2000, str. 63 an.

⁵⁵ Srov. kol. aut.: *Dějiny evropské civilizace II*. Praha 1995, str. 272 an.

⁵⁶ Hanel, J.: *Všeobecná právo - i státověda*. Praha 1909, str. 6.

⁵⁷ Srov. ale Bláhův názor v jeho *Sociologii* (str. 247–250), který mezi nimi vidí rozdíl v tom, že právo je organizační složkou lidské kultury, zatímco náboženství a mravnost její součástí tvořivou.

⁵⁸ Machotka, uv. dílo, str. 39–40.

⁵⁹ Hanel, c. d., str. 6.

⁶⁰ Viz Bušek, V.: *Učebnice dějin práva církevního I a II*. Praha 1946, na více místech.

Nejvíce se změnil poměr práva k náboženství, proto se budeme zabývat nejprve jím.

V moderní době se takřka všude právo osvobodilo od vlivu náboženství.⁶¹ A nebylo to jen zásluhou faktorů, na něž jsem již poukázal výše. Příčiny tohoto procesu byly ještě další. Spočívaly v tom, že v souvislosti s postupující společenskou diferenciací, k níž postupně docházelo na bázi procesu individualizace, přestaly existovat jednotné závazné hodnotové vzorce, odvozované především z náboženského života, jejichž bylo právo a také ostatní normativní systémy pouhým výrazem. Právo už nemělo plnit funkci garanta jednotného světonázoru postaveného na náboženském základě. Silné pouto mezi ním a náboženstvím, na němž byla vybudována tradiční společnost, se přerušilo.⁶²

Náboženství se proto dnes ve většině zemí již neopírá o vnější, tj. státní, autoritu, jako tomu bylo v dobách starších, kdy právo ukládalo a stát vynucoval plnění náboženských povinností. Uznávání náboženských zásad se – snad jen s výjimkou fundamentalistických režimů arabského světa a některých tradičně katolických zemí – stalo věcí čistě vnitřního přesvědčení⁶³ a úloha práva se omezila na to, že zaručuje svobodu náboženského vyznání. Pokud pak právo někdy přihlíží k náboženskému přesvědčení, děje se tak spíše výjimečně (např. když je místo výkonu vojenské služby se zbraní umožněna civilní služba).⁶⁴

Církve a náboženské společnosti, sdružující věřící, jsou dnes obvykle organizovány na principu dobrovolnosti a nemají (až na některé nepřilíží významné výjimky) oproti ostatním korporacím privilegované postavení. Při svém vzniku musí dostát podmínkám stanoveným právními předpisy a podléhají státnímu dozoru. Své vnitřní záležitosti si mohou regulovat autonomně, narozdíl od vztahů navenek, které jsou napevno upraveny ustanoveními státního konfesního práva. Jejich role v životě společnosti se značně omezila – zachována zůstala vlastně jen v některých oblastech tradičně jim příslušejícím (např. při uzavírání sňatku, charitativní činnosti nebo ve sféře vzdělávání).⁶⁵

Nyní se blíže podívejme na vztah práva a morálky v moderní době.

I zde můžeme oproti minulosti zaznamenat ne nevýznamné změny, které oslabily morálku a naproti tomu nebývale posílily úlohu práva. Jejich zásluhou se z práva stal skutečný univerzální regulátor společenského života a garant sociální integrity.⁶⁶ Tyto změny byly způsobeny jednak rozpadem tradičních sociálních struktur a na ně navazujících regulativů. Silný vliv vykazovala též postupující diferenciacie ve společnosti, k níž docházelo na podkladě procesu individualizace a jež zasáhla morálku částečnou ztrátou její obecné platnosti.⁶⁷ Bez významu však nebyla ani redukce mravnosti prio-

⁶¹ Na myslí mám hlavně evropské země, určitě ne např. státy islámské.

⁶² Přibáň, *Sociologie práva*, str. 26.

⁶³ Tento moment je i nyní u náboženství často mnohem silnější než u morálky nebo práva.

⁶⁴ Dalším příkladem může být zohlednění náboženské pohnutky při postihu trestných činů jako polehčující okolnosti.

⁶⁵ K tomu viz Tretera, *Konfesní právo...*, str. 101 an.

⁶⁶ Večeřa, Urbanová, uv. dílo, str. 100 an., dále Přibáň, *Sociologie práva*, str. 163–164. Ani za této situace však není právo totálním činitelem sociálního řádu. Toto tvrdit by bylo nesmyslné, stejně jako stavět právní normy do ostrého protikladu k ostatním sociálním normám, popř. nad ně, nebo přeceňovat regulativní funkci práva, jak to činil zejména normativismus.

⁶⁷ Lze souhlasit s V. Knappem (*Teorie práva*, str. 85), který napsal, že narozdíl od právních norem nejsou morální normy *per definitionem* obecné: vedle morálky společenské existuje i morálka partikulární, tj. skupinová, a individuální.

ritou ekonomického kalkulu, a to včetně vyloučení „filantropismu“ z kreativity státu, v období hospodářského liberalismu a tendence k imoralismu, sociálnímu darwinismu a rasismu, korigující univerzální princip lidskosti.⁶⁸

Poměr práva a morálky v současnosti je možné shrnout přibližně takto:

1. Posláním obou těchto normativních systémů je dnes – stejně jako dříve – regulovat život společnosti, oba jsou významným činitelem sociální konformity, i když každý je orientován jiným směrem.⁶⁹ Právo upravuje pevným způsobem obecný rámec životních forem a společenských institucí, je vytvářeno, resp. uznáno státem (popř. jím zmocněnými orgány – např. samosprávnými) a opírá se o státní (tj. organizované) donucení.⁷⁰ Mravnost je naproti tomu jen souhrnem společenských norem, vycházejících z panující představy o dobrém, čestném a spravedlivém, vznikajícím spontánně, který je garantován pouze společenským (tzn. neorganizovaným) donucením (např. opovržením),⁷¹ resp. který je uskutečňován i autonomně skrze svědomí jednotlivce.⁷²

2. Ačkoli se v případě práva a morálky jedná o dva samostatné normativní systémy, mezi kterými se s přechodem k moderní společnosti úzká souvislost uvolnila, existuje mezi nimi i nadále obsahová souhra.⁷³ Právo *de facto* nemůže stanovit amorální povinnosti, protože by to bylo v praxi dlouhodobě neudržitelné, proto se z principu drží morálních zásad⁷⁴ a příležitostně se také přímo dovolává dobrých mravů.⁷⁵ V tomto smyslu platí mnohdy kritizovaný klasický postulát o právu jako minimu mravnosti.⁷⁶ Tím zároveň nemá být popřen občasný nesoulad, popř. rozpor, mezi právními a morálními normami nebo fakt, že jsou oblasti společenského života či vztahy, které jsou čistě doménou jen jednoho z těchto systémů,⁷⁷ resp. že velká část právní matérie nemá s morálkou co do činění.⁷⁸

⁶⁸ Srov. Šamalík, *Pojetí svobody v Listině a Ústavě České republiky*, str. 117 an.

⁶⁹ Bláha, *Sociologie*, str. 247.

⁷⁰ Weinberger, O.: *Norma a instituce*. Brno 1995, str. 61. Vynutitelné není každé právo – např. v některých zemích i dnes práva poddaných vůči panovníkovi. Ostatně proti tomu, že je vynutitelnost ze strany státu jediným, popř. hlavním, znakem práva se staví množství autorů. Argumentují jednak tím, že kdyby tomu tak bylo, znamenalo by to domýšleno do všech důsledků, že faktická moc by byla právem (stejně jako v totalitních režimech), a pak uvádějí množství konkrétních příkladů, které tento předpoklad nepotvrzují (např. obsoletní či imperfektní normy nebo mezinárodní právo) – k tomu viz Fuchs, A.: *Kurs křesťanské státovědy*. Praha 1938, str. 82 an.

⁷¹ Některé mravní normy vynutitelné nejsou – to se týká např. lásky rodičů k dětem a naopak.

⁷² Srov. Machalová, T.: *Úvod do právní filozofie I*. Brno 1998, str. 33, která tvrdí, že smyslem morálky je vytvářet dobré, pozitivní (konstruktivní) mezilidské vztahy, což je určitou redukcí její funkce. Mnohem lepší by proto bylo v této souvislosti hovořit prostě o realizaci dobra.

⁷³ Tento můj závěr je, domnívám se, převažujícím stanoviskem recentní literatury. V dobách starších byla většinou morálka subsumována pod právo (např. u řeckých filozofů) nebo tomu bylo naopak (u židovských myslitelů). Tento druhý názor převládá přes celý středověk až do osvícenství, jehož představitelé tyto dvě oblasti od sebe začali oddělovat (zejména I. Kant). Nicméně se toto nové pojetí prosazovalo obtížně, plně je zastávali jen stoupenci některých právněteoretických škol (pozitivismus). Podrobně – Chalupný, uv. dílo, str. 162 an.

⁷⁴ Neztotožňuji se tedy s tvrzením Fr. Weyra (*Teorie práva*, Brno-Praha 1936, str. 34 an.), že právní norma může stanovit cokoli.

⁷⁵ K tomu – Knapp, V.: *Velké právní systémy*. Praha 1996, str. 65–66. Viz též Koblížek, O.: *Sociologie a právo*. Praha 1934, str. 10–11.

⁷⁶ Srov. Knapp, *Teorie práva*, str. 85–86 a Burda, uv. dílo, str. 116 an., popř. také Mácha, Marušiak, uv. dílo, str. 33. Zvláště první dva autoři snášeji mnoho argumentů vyvracejících tento oblíbený postulát (hlásili se k němu např. G. Jellinek, u nás E. Svoboda a nepřímo též G. Radbruch a R. Ihering). Činí tak rozdílným způsobem: zatímco Knapp hledá příklady, kdy toto pravidlo neplatí, Burda se jej snaží dovést ad absurdum. Jejich námitky přitom reprezentují dva hlavní typy argumentací popírajících tuto tezi, které se v dostupné literatuře objevují.

⁷⁷ Příkladem mohou být v oboru práva technické normy nebo na druhé straně rodičovská láska, která je jen záležitostí morálky.

⁷⁸ O určitou statistiku v tomto směru se pokusil E. Chalupný v práci *Sociologie a filosofie práva a mravnosti I*, str. 102.

3. Nehledě na to, že jak právo, tak morálka působí na principu psychického nucení,⁷⁹ představují odlišné typy normativity. Rozdíl však nespočívá v tom, jak se někdy tvrdí, že by právo bylo výlučně heteronomní a morálka čistě autonomní. Proti tomu lze namítnout existenci autonomního práva a ve vztahu ke každému subjektu heteronomní charakter veškeré společenské morálky.⁸⁰ Diference je v něčem úplně jiném. Právo formuje jen vnější chování adresátů právních norem, mravnost pak se obrací ke smýšlení, k internu člověka, které se pokouší spoutat.⁸¹ Právo ponechává často stranou pohnutí člověka, tj. to, co je pro morálku velmi důležité, stačí mu pouhá vnější konformita jednání (nezavazuje kategoricky) – proto se může člověk chovat v souladu s právem a přitom nemorálně.⁸² Mravní normy někdy nepostrádají ani emocionální prvek.⁸³

4. Právo, které odpovídá obecně sdílené potřebě pořádku, bezpečnosti a ochrany,⁸⁴ se při svém uskutečňování opírá o státní moc, samo stanoví možnost i fyzického donucení ke splnění jím uložených povinností. Naproti tomu morální normy působí pouhým vnějším nebo (popř. též) niterným tlakem na svědomí člověka a nezanedbatelný z hlediska jejich realizace je fakt, že morálka oproti právu poskytuje častěji vzory hodné následování a využívá i celou škálu pozitivních sankcí (tou je např. ocenění morálního chování veřejným míněním).⁸⁵ Bez ohledu na to, že je uskutečňování práva zásluhou systému organizovaného donucení formálně lépe zajištěno, tlak veřejného mínění se často může ukázat mnohem efektivnější. Proto také porovnávání závažnosti sankcí, kterými hrozí právo, s odezvou, jež postihne někoho, kdo jednal v rozporu s morálními zásadami, ze strany veřejnosti, může být více než zavádějící.⁸⁶

V

Jak jsem již naznačil na jiných místech, je pro moderní dobu charakteristické posílení úlohy práva na úkor ostatních normativních systémů. Náboženství je nenávratně na ústupu,⁸⁷ pokud ovšem za ně nepovažujeme koncepci lidských práv. Morálku zasáhl zejména proces společenské diferenciaci, tkvící svoji podstatou v individualizaci, částečným pozbytím její obecné platnosti.

To pro právo a jeho působení ve společnosti vytvořilo zcela novou situaci. Doposud totiž normativní systémy vystupovaly ruku v ruce. Účinnost působení práva zvyšoval vliv náboženství (bůh přece dohlédl všude) a jeho derivátu morálky, které byly orientovány prakticky ve všech etapách vývoje společnosti stejným směrem.

⁷⁹ Blíže viz Hungr, P. – Krsková, A.: *Psychologické aspekty působení práva*. Brno 1985, str. 43 an.

⁸⁰ Též Knapp, *Teorie práva*, str. 85. K tomu viz Chalupný, uv. dílo, str. 175 aj.

⁸¹ Srov. rozdíl mezi moralitou a legalitou u Kanta.

⁸² To se týká např. bezohledného vymáhání dluhu – viz Skácel, M.: *Filosofie práva*. Praha 1947, str. 36–37.

⁸³ Srov. Harvánek a kol., uv. dílo, str. 30.

⁸⁴ Bláha, *Sociologie*, str. 248.

⁸⁵ Zde se mluví o tzv. prosociálním působení práva – Večeřa, Urbanová, c. d., str. 98. Podobně Slunéčková, uv. dílo, str. 40.

⁸⁶ Viz Boguszak, Čapek, Gerloch, *Teorie práva*, str. 34–35.

⁸⁷ Někdy se o této epoše hovoří jako o věku bez boha – viz Liessmann, K. – Zenaty, G.: *O myšlení. Úvod do filosofie*. Olomouc 1994, str. 153. Dále k tomu – Menci, V. a kol.: *Křižovatky 20. století*. Praha 1990, str. 376 an., který se zabývá procesem sekularizace a situací jednotlivých světových náboženství.

Tento faktor nyní definitivně odpadl a objevily se nové problémy, se kterými se právo jako univerzální regulátor společenského života (a vůbec celá společnost) ve spojitosti s bouřlivým rozvojem ve všech sférách života musí vyrovnat (sem spadají např. umělé oplodňování, genetické pokusy, ale i emancipační snahy homosexuálů, bourající tradiční představy o podobě rodiny atd.).

Tyto problémy nebude lehké řešit, a to již s ohledem na celkovou společenskou situaci a duchovní klima soudobého světa. V něm došlo – alespoň v oblasti západní civilizace – k všeobecnému prosazení lidských práv, která představují sepětí individuální a společenské autonomie s humánními prvky kreativity státu-demokracie (přirozeně s jistým zachováním neoliberálního imoralismu – srov. např. problém prostituce, pornografie apod.).⁸⁸ Ta jsou pak velmi vysokým standardem a zároveň nepřekročitelným mantinelem pro jakoukoli právní úpravu. Situaci vedle toho nijak neulehčuje ani libertariánská a postmoderní emancipace relativizující náboženská, morální a právní „tabu“.⁸⁹

Přesto se však ukazuje, že právo může dostát těmto náročným úkolům a být efektivním nástrojem regulace společenských vztahů. Nelze se přitom ale vyhnout splnění následujících podmínek:

1. Právu nesmí být přičítána všemocnost – má své meze (např. nemá smysl je používat jako prostředek k řízení ekonomiky) – a musí být užíváno přiměřeným způsobem (kupř. problém rostoucí kriminality nelze řešit pouze trestní represí, ale též výchovou, prevencí atd.).⁹⁰
2. Musí být vytvářeno dobré právo, které odpovídá dynamice společenského vývoje a přitom respektuje biologicko-sociální danosti člověka,⁹¹ jakož i principy právního státu⁹² a samozřejmě morálky (právo by mělo být minimem mravnosti),⁹³ a toto právo bude i patřičným způsobem vynucováno.⁹⁴
3. Je třeba také rozvíjet právní vědomí obyvательства, a to nehledě na to, že se lidé přes malou znalost práva ve své většině chovají v souladu s ním.⁹⁵

Ani splnění všech těchto předpokladů však do budoucna nezabaví právo četných těžkostí. Ty se projeví zejména v jeho konfrontaci s ostatními normativními systémy, tedy hlavně s morálkou, která nebude jen faktorem posilujícím jeho dodržování,⁹⁶ ale – díky svým dynamickým proměnám – také významným právotvorným činitelem vynucujícím si změny oproti ní mnohem konzervativnějšího práva.⁹⁷

⁸⁸ Srov. Šamalík, F.: *Právní stát a renesance „přirozeného práva“*. Právník č. 10–11/1993, str. 849 an.

⁸⁹ Viz též, *Právní pozitivismus v éře lidských práv*, str. 551 an.

⁹⁰ Blíže – Novotný, O.: *Kriminalita, trestní právo, kodifikace (vybrané problémy)*. In: Právnícká fakulta UK 1348–1998. Praha 1998, str. 108 an.

⁹¹ Rychlý, uv. dílo, str. 84.

⁹² Srov. Fuller, L.: *Morálka práva*. Praha 1998, str. 37 an.

⁹³ Právo by mělo být minimem, nikoliv maximem morálky. To právo, které by si nezachovávalo reálný pohled na člověka a – jak poznamenal E. Svoboda v brožurě *Ethické a sociální základy práva občanského*, str. 35 – „o mnoho předstihlo mravní přerod masy, nejen že nedosáhne svého účelu, nýbrž nutně způsobí rozvrat hospodářský a sociální“.

⁹⁴ Srov. Gerloch, A.: *Principy právní jistoty v soudobém právu*. In: Právní principy. Pelhřimov 1999, str. 79.

⁹⁵ Šamalík, F.: *Právo a společnost*. Praha 1965, str. 162.

⁹⁶ Viz Večeřa, Urbanová, uv. dílo, str. 98, kteří shrnují ve třech bodech, že morálka často supluje znalost práva, dále že u řady jedinců právo nabývá morální hodnotu a jeho porušování se pokládá za nemorální a nakonec, že sankce doprovázející morální normu často posiluje chování v souladu s právem.

⁹⁷ Machalová, uv. dílo, str. 36. Srov. Röhl, K. F.: *Rechtssoziologie. Ein Lehrbuch*. Berlin 1987, str. 276 an.

Vedle toho pak bude právo trvale narážet i na limit, na který už před mnoha sty lety poukázal Horatius, když se otázel: „*Quid leges sine moribus vanae proficiunt?*“ (Co zможou jalové zákony bez dobrých mravů?).⁹⁸ A tato závislost efektivitы jeho působení na morálním stavu společnosti nebude o nic menším problémem než mnohé rozpory platné právní úpravy s rychle se proměňující morálkou, jež si vyžadují neodkladné řešení.

Právo a právní věda bude muset též čelit podkopným tendencím ze strany tzv. postmoderny.⁹⁹ Tento kritický proud myšlení, jistý druh nonkonformismu posledních desetiletí s širokým dopadem v různých oborech vědy¹⁰⁰ tvrdí, že se postupně rozkládají principy a ideály, na nichž byla budována moderní společnost. Jedná se především o racionalismus, univerzalismus a také sociální jednotu, tj. vše, co stálo v základech civilizace od dob boje evropského osvícenství za emancipaci člověka.¹⁰¹ To by samo o sobě nebylo ničím škodlivým nebo nepravdivým. Avšak na základě těchto postulatů vytyčila postmoderní jurisprudence jen stěží pochopitelné požadavky dekonstrukce a delegitimizace práva jako jednotného, hierarchického a vnitřně provázaného systému pravidel, vystavěného na určitých hodnotách a principech.¹⁰² Ty pak nejsou – při absenci vlastních pozitivních řešení – ničím jiným než pokusem o totální destrukci práva.¹⁰³

Působení práva však budou ztěžovat rovněž některé konkrétní problémy. Jedná se zejména o řadu negativních trendů, které se objevily v posledních několika desetiletích. Mezi ně patří např. podlomení možností státu účinně zasáhnout v boji proti mafiím, které bylo způsobeno přílišnou emancipací jednotlivce vůči státu. Neméně závažnými jsou opačné tendence oslabující právní postavení osob – např. bezdůvodné přebírání správní agendy soudy, které se děje v domnění, že tak budou práva lidí lépe chráněna. Praxe však – vzhledem k trvalému přetížení a špatnému fungování justice – ukazuje pravý opak. Problémy vyvolávají i mnohé tentence soudního rozhodování – zvláště odchylování se od principu formální pravdy v civilním procesu, které má za následek zasahování do čistě privátní sféry stran.¹⁰⁴

Se specifickými těžkostmi se pak bude muset právo vyrovnat v postkomunistických zemích. V nich totiž po období právního nihilismu a naivní víry v to, že po přechodu ke komunismu právo úplně odumře,¹⁰⁵ byla značně ořesena důvěra lidí v něj. Situaci pak ještě zhoršilo převzetí větší části právních předpisů (většinou nedostatečně nebo i pozdě novelizovaných) z období socialismu, vytvořených pro úplně jiné

⁹⁸ Kincl, J.: *Dicta et regulae iuris aneb právnícké mudroslovi latinské*. Praha 1990, str. 222.

⁹⁹ Ke genezi pojmu postmoderna – Welsch, W.: *Postmoderna – pluralita jako etická a politická hodnota*. Praha 1993, str. 18 an.

¹⁰⁰ Zde je třeba poznamenat, že mé pojetí postmoderny by určitě narazilo na kritiku představitelů tohoto směru myšlení. Chápu totiž postmodernu i jako označení řady fenoménů měnících společnost a svět po druhé světové válce či přímo jako pojmenování poválečného období.

¹⁰¹ Blíže viz úvodní studie k výše cit. Welschově práci, str. 9.

¹⁰² K tomu – Příbáň, *Suverenita, právo a legitimita*, str. 188 an.

¹⁰³ To dokazuje např. i to, že kritika jejich stoupenců se obrací i proti pojmům jako je suverenita lidu ap., tedy proti tomu, co má pro právo i právní vědu naprosto konstitutivní význam. Srov. tamtéž, str. 190 an.

¹⁰⁴ Viz Boguszak, J.: *Stát a právo v postmoderním světě*. Listy č. 5/2000.

¹⁰⁵ Karevová, M. P.: *Právo a mravnost v socialistické společnosti*. Praha 1953, str. 99. Tato idea byla rozpracovávána jak v obecně etických pracích (např. Mácha, Marušiak, uv. dílo, str. 33), tak oficiálními právními teoretiky – někdy dokonce (zejména Slunéčková, uv. dílo, str. 81 an.) až do podoby celých vizí. Pozoruhodné je, že od ní nebylo nikdy ustoupeno, a to ani za krizi socialismu.

poměry, a celkově špatná, zato však překotná práce legislativy, jakož i četné nedostatky v aplikaci práva a jeho vynutitelnosti.

Zde tedy bude právo narážet nejen na výše zmíněné objektivní potíže, ale i na problém, jak obnovit důvěru v jeho fungování v myslích lidí, tj. na faktor ryze subjektivní, v němž lze změny dosáhnout jen velmi nesnadno. Zkušenost ukazuje, že se to určitě nepodaří naráz – minimálně u generace poznamenané minulým systémem. Jisté však je, že teprve úspěch v této věci bude počátkem obratu v řešení všech ostatních problémů.

ZÁVĚR

Poměr práva, morálky a náboženství – tří hlavních normativních systémů působících ve společnosti – se v průběhu staletí do značné míry měnil. Zatímco na úsvitu lidské civilizace tvořily jeden nediferencovaný celek, z něhož povstaly, v dalším vývoji fungovaly vedle sebe, i když nikoli zcela odděleně. Měly mnohé styčné plochy. Těmi byly jejich účel spočívající v poslání regulovat společenský život, dále obsahové překrývání, resp. postupování, jakož i způsob, jakým působily, a rovněž jejich garance (dnes je to zvláště etos lidských práv, s nímž jsou spojeny).

Zvrat v těchto relacích nastal až s nástupem moderní společnosti a šel ruku v ruce s procesy, které v ní probíhaly (zejména s individualizací, jež tvořila podklad všech ostatních procesů). Právo i morálka se po mnoha peripetiích vymanily z vlivu náboženství, které jim po celá staletí dávalo obsahovou náplň. Právo přestalo být garantem jednotného, náboženského světonázoru. V důsledku rozpadu tradičních sociálních struktur a postupující diferenciaci ve společnosti (vedle dalších vlivů) se v některých směrech modifikoval též vztah práva a morálky. Právo se stalo univerzálním regulátorem společnosti a garantem sociální integrity. Morálka naproti tomu ztratila svoji obecnou platnost (jejich vnitřní propojení však přetrvávalo).

To vše klade na právo zvýšené nároky. K tomu pak ještě přistupují některé nové problémy, s nimiž se musí právo vyrovnat (např. změny způsobené vědeckotechnickým pokrokem, posuny v morálních náhledech společnosti, rozkladný vliv postmoderny atd.). V některých zemích komplikuje postavení práva též dědictví komunistické epochy – hlavně nízká důvěra lidí v něj a mnohé nedostatky jak v normotvorné činnosti, tak v aplikaci práva, resp. v jeho vynutitelnosti.

ON THE ISSUE OF FORMATION OF RELATIONSHIP
AMONG LAW, MORALS AND RELIGION
FROM THE PAST TO THE PRESENT TIMES

Summary

Throughout the centuries, law, morality and religion – the three essential normative systems operating in society - have substantially changed their relations and proportions. While at the dawn of human civilisation, they represented a single whole, in later periods the three systems co-existed concurrently, though not entirely separate one from another. They shared a lot of common aspects. These consisted (a) in their regulatory role in the society, and (b) in shared elements in their contents or – put in other words – overlapping, as well as (c) the mode of their operation in the society, and (d) the guarantees provided (currently these rest particularly in the associated ethos of human rights).

It was after the modern society was born that the proportion of the three systems changed alongside other processes occurring in the society (especially the process of individualisation from which all other developments resulted). Following many historical events, law and morality emancipated from religion which, over centuries, had been a source for the former systems. Law ceased to be a safeguard of uniform religious world opinion. As a result of desintegration of traditional social structures and the continuing differentiation in the society (accompanied by other impacts), the relationship between law and morality was somewhat modified.

Law turned to be a universal regulator in the society and a guarantor of its integrity. Morality, on the other hand, lost its general applicability, the internal link between the two, however, continuing.

All these facts make increased demands on law and they are, coupled with some new problems that law has to cope with (e.g. changes resulting from the scientific and technological progress, shifts in the moral views in the society, disintegrating impact of postmodernism, etc.). In some countries, the position of law is also made difficult by the „heritage“ of the communist era which especially rests in lack of confidence placed by people in law and a number of weak points to be traced in the law-making process as well as in application and enforcement of law.